## कृत्य – प्रत्ययान्तानि

### (कर्मणि–विध्यर्थक–धातुसाधित–विशेषणानि)

१)

| | |
|---|---|
| पाठ्यः ग्रन्थः ।<br>पठितव्यः ग्रन्थः ।<br>पठनीयः ग्रन्थः । | पठनाय योग्यः ग्रन्थः । |

कः पाठ्यः ?
ग्रन्थः पाठ्यः ।

२)

| | |
|---|---|
| रक्ष्यः देशः ।<br>रक्षितव्यः देशः ।<br>रक्षणीयः देशः । | देश–रक्षणम् इति कर्तव्यम् । |

कः रक्षणीयः ?
देशः रक्षणीयः ।

३)

| | |
|---|---|
| खाद्यानि फलानि ।<br>खादितव्यानि फलानि ।<br>खादनीयानि फलानि । | खादनाय योग्यानि फलानि । |

कानि खादनीयानि ?
फलानि खादनीयानि ।

४)

| | |
|---|---|
| वन्द्या माता ।<br>वन्दितव्या माता ।<br>वन्दनीया माता । | वन्दनार्हा माता । |

का वन्दनीया ?
माता वन्दनीया ।

अन्यानि उदाहरणानि –

पेयं जलम् ।   दर्शनीयः चित्रपटः ।   गेयं सुभाषितम् ।   चिन्ता न कार्या ।
सुगम्यः पर्वतः ।   देयं दानम् ।   चिन्तनीयः विषयः ।

**कृतिः –** १) शिक्षिका मूलधातुं वदति । छात्राणां प्रथमः वृन्दः 'य' प्रत्यययुक्तं रूपं वदति । द्वितीयः वृन्दः 'तव्य' प्रत्यययुक्तं तृतीयः च वृन्दः 'अनीय' प्रत्यययुक्तं रूपं वदति । यथा –

| शिक्षिका वदति | प्रथमः छात्रवृन्दः | द्वितीयः छात्रवृन्दः | तृतीयः छात्रवृन्दः |
|---|---|---|---|
| | य | तव्य | अनीय |
| त्यज् | त्याज्य | त्यक्तव्य | त्यजनीय |
| वच् | वाच्य | वक्तव्य | वचनीय |
| प्र + अर्थ् | प्रार्थ्य | प्रार्थयितव्य | प्रार्थनीय |
| घुष–घोष् | घोष्य | घोषयितव्य | घोषणीय |
| दा | देय | दातव्य | दानीय |
| क्षिप् | क्षेप्य | क्षेप्तव्य | क्षेपणीय |
| दृश् | दृश्य | द्रष्टव्य | दर्शनीय |
| गै | गेय | गातव्य | गानीय |

## १) कृत्य-प्रत्ययान्त-रूपाणि अन्विष्यत ।

त्यज्, दण्ड, नम्, ज्ञा, पा, कृ, वच्, चिन्त्

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| स्मा | त्य | नी | का | र्य |
| व | क्त | व्य | द | क्त |
| द्य | व्य | न | ण्ड | ज्ञे |
| पे | चि | न्त | नी | य |
| य | ध्ये | व्य | य | ग्ध |

## २) योग्यं विशेषणं योजयत ।

| | |
|---|---|
| माता | दण्डनीया: |
| शाटिका: | श्राव्याणि |
| ज्ञानम् | क्रेतव्ये |
| मापिके | अर्जनीयम् |
| जय: | प्रक्षालनीया: |
| चोरा: | प्राप्तव्य: |
| सत्यवचनम् | वन्द्या |
| गीतानि | वक्तव्यम् |

### पठत-बोधत ।

विदर्भप्रान्ते नागपुरे जात: 'प्रज्ञाभारती डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर:' इति महान् संस्कृतपण्डित: । संस्कृतनिष्ठ: अयं संस्कृते स्नातकोत्तरपदवीं प्राप्य अग्रे डी. लिट् इति उपाधिम् अपि प्राप्तवान् । महाभागेनानेन विपुलं संस्कृतलेखनं कृतं विवेकानन्दविजयम्, शिवराज्याभिषेकम् इति नाटके, 'शिवराज्योदयम्' इति महाकाव्यं, 'श्रमगीता' इत्यादीनि नैकानि लघुकाव्यानि च लिखितानि। 'मनसा सततं ...' इति गीतं वर्णेकरमहोदयेन लिखितम् ।

द्विसहस्राधिक-सप्तदशतमं वर्षं (२०१७) महोदयस्यास्य जन्मशताब्दपूर्तिवर्षम् । अस्मै पण्डितश्रेष्ठाय नम: ।

### गायत नन्दत ।

**लोकहितं मम करणीयम्**

मनसा सततं **स्मरणीयम्**<br>
वचसा सततं **वदनीयम्**<br>
लोकहितं मम **करणीयम्** ।। लोकहितं।।

न भोगभवने **रमणीयम्**<br>
न च सुखशयने **शयनीयम्** ।<br>
अहर्निशं **जागरणीयम्**<br>
**लोकहितं मम करणीयम्** ।। मनसा।।

न जातु दु:खं **गणनीयम्**<br>
न च निजसौख्यं **मननीयम्** ।<br>
कार्यक्षेत्रे **त्वरणीयम्**<br>
**लोकहितं मम करणीयम्** ।। मनसा।।

दु:खसागरे **तरणीयम्**<br>
कष्टपर्वते **चरणीयम्**<br>
विपत्तिविपिने **भ्रमणीयम्**<br>
**लोकहितं मम करणीयम्** ।। मनसा।।

गहनारण्ये घनान्धकारे<br>
बन्धुजना ये स्थिता गह्वरे ।<br>
तत्र मया **सञ्चरणीयम्**<br>
**लोकहितं मम करणीयम्** ।। मनसा।।

**-डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर**

## कृत्य–प्रत्ययान्तानि
### (कर्मणि–विध्यर्थक–धातुसाधित–विशेषणानि)

**सूत्रम् – मूलधातु: + य/तव्य/अनीय**

उदाहरणानि –

कृ – कार्य/कृत्य/कर्तव्य/करणीय

पठ् – पाठ्य/पठितव्य/पठनीय

दृश् – दृश्य/द्रष्टव्य/दर्शनीय

दा – देय/दातव्य/दानीय

मुच् – मोच्य/मोक्तव्य/मोचनीय

**देव–शब्दवत् (पुं)** **माला–शब्दवत् (स्त्री.)** **वन–शब्दवत् (नपुं)**

| पुंलिङ्गरूपाणि | | | स्त्रीलिङ्गरूपाणि | | | नपुंसकलिङ्गरूपाणि | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| करणीय: | करणीयौ | करणीया: | करणीया | करणीये | करणीया: | करणीयम् | करणीये | करणीयानि |
| दानीय: | दानीयौ | दानीया: | दानीया | दानीये | दानीया: | दानीयम् | दानीये | दानीयानि |
| पाठ्य: | पाठ्यौ | पाठ्या: | पाठ्या | पाठ्ये | पाठ्या: | पाठ्यम् | पाठ्ये | पाठ्यानि |
| मोक्तव्य: | मोक्तव्यौ | मोक्तव्या: | मोक्तव्या | मोक्तव्ये | मोक्तव्या: | मोक्तव्यम् | मोक्तव्ये | मोक्तव्यानि |
| दृश्य: | दृश्यौ | दृश्या: | दृश्या | दृश्ये | दृश्या: | दृश्यम् | दृश्ये | दृश्यानि |

**पठनीय: ग्रन्थ: ।** **पठनीया कविता ।** **पठनीयं काव्यम् ।**

**खादनीय: मोदक: ।** **खादितव्या कुण्डलिका ।** **खाद्यं फलम् ।**

**एतानि विशेषणानि क्रियाया: अर्हतां सूचयन्ति । तथैव कर्मपदम् अनुसरन्ति । अत: केवलं कर्मवाच्ये वाक्ये एतेषाम् उपयोग: भवति ।**

**उपयोजनम् –**

अ) विशेषणरूपेण – स्मरणीया कथा, प्रेक्षणीयं स्थलम्, पूज्य: पुरुष: ।

आ) कर्मवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने – १. रामेण **ग्रन्थ: पाठ्य:** / **पठितव्य:** / **पठनीय:** ।

२. सीतया **पत्रं लेख्यम्** / **लेखितव्यम्** / **लेखनीयम्** ।

३. छात्रै: **प्रश्ना: प्रच्छ्या:** / **प्रष्टव्या:** / **प्रच्छनीया:** ।

**रूपमेलनं कुरुत ।**

| | |
|---|---|
| १. खादति | (अ) क्तवतु–प्रत्ययान्तरूपम् |
| २. खादितम् | (आ) लट् (कर्मवाच्यम्) |
| ३. खादितवान् | (इ) कृत्य–प्रत्ययान्तरूपम् |
| ४. खादनीय: | (ई) क्त–प्रत्ययान्तरूपम् |
| ५. खाद्यते | (उ) लट् (कर्तृवाच्यम्) |

# शतृ–शानच्–प्रत्ययान्तानि ।
## कर्तरि–वर्तमानकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि ।

मन्दं **हसन्तं** प्रभया **लसन्तं**
जनस्य चित्तं सततं **हरन्तम्** ।
वेणुं नितान्तं मधु **नादयन्तं**
बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥

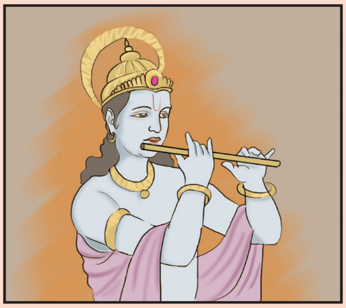

अहं मुकुन्दं स्मरामि ।
मुकुन्दः किं करोति?
मुकुन्दः मन्दं हसति । मुकुन्दः प्रभया लसति ।
मुकुन्दः जनस्य चित्तं सततं हरति ।
मुकुन्दः नितान्तं मधु वेणुं नादयति ।

कीदृशः मुकुन्दः ? (मुकुन्दस्य विशेषणानि कानि ?)

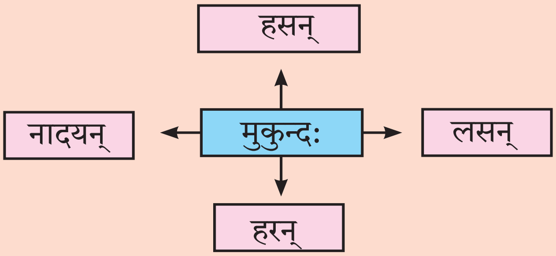


अहम् एतादृशं **हसन्तं** प्रभया **लसन्तं** चित्तं **हरन्तं** वेणुं **नादयन्तं** मुकुन्दं स्मरामि ।

कृष्णः हसति ।
**हसन्** कृष्णः ।

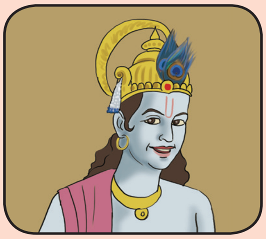

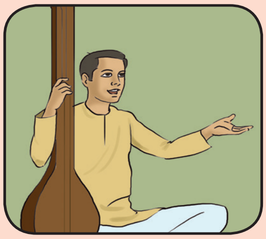

युवकः गायति ।
**गायन्** युवकः ।

बालिका नृत्यति ।
**नृत्यन्ती** बालिका ।

यानं गच्छति ।
**गच्छत्** यानम् ।

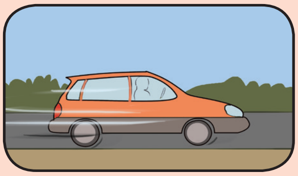

महिला धावति ।
____ महिला ।

फलं पतति ।
____ फलम् ।

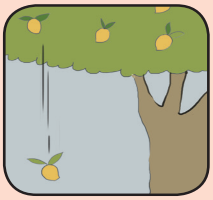

**हसन्, नृत्यन्ती, पतत्** एतानि हस्, नृत्, पत् इति धातुभ्यः निर्मितानि विशेषणानि (धातुसाधितानि) । एतानि विशेषणानि क्रिया न समाप्ता इति सूचयन्ति । अतः एतानि वर्तमानकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि ।

**एतादृशानि विशेषणानि अस्मिन् श्लोके अन्विष्यत ।**

**खादन् न गच्छामि हसन् न भाषे**
**गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।**
**द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन्**
**किं कारणं येन भवामि मूर्खः ॥**

## शतृ–शानच्– प्रत्ययान्तानि

**(कर्तरि–वर्तमानकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि ।)**

सूत्रम् – मूल धातुः + गणविकरणम् + अत् / मान / आन
(आदेशः) (प.प.) (आ.प.) (आ.प.)
(१ तः १०) (१, ४, ६, १०) (२, ३, ५, ७, ८, ९)

**शतृ (अत्)–प्रत्ययान्त–उदाहरणानि – (परस्मैपदिनः धातवः, १ तः १० गणीयाः)**

| मूलधातुः | प्रातिपदिकम् | पुंलिङ्गम् | स्त्रीलिङ्गम् | नपुंसकलिङ्गम् |
|---|---|---|---|---|
| अ) गम्–गच्छ् (१ प.प.) | गच्छत् | गच्छन् | गच्छन्ती | गच्छत् |
| आ) नृत् (४ प.प.) | नृत्यत् | नृत्यन् | नृत्यन्ती | नृत्यत् |
| इ) लिख् (६ प.प.) | लिखत् | लिखन् | लिखन्ती | लिखत् |
| ई) पूज् (१० प.प.) | पूजयत् | पूजयन् | पूजयन्ती | पूजयत् |
| उ) * कृ (८ प.प.) | कुर्वत् | कुर्वन् | कुर्वती | कुर्वत् |
| ऊ) * ज्ञा (९ प.प.) | जानत् | जानन् | जानती | जानत् |

एतेषां विशेषणानां रूपाणि पुंलिङ्गे प्रायः भगवत्–सदृशानि भवन्ति । यथा **गच्छन् गच्छन्तौ गच्छन्तः** ।
स्त्रीलिङ्गे नदी–सदृशानि तथैव नपुंसकलिङ्गे जगत्–सदृशानि रूपाणि भवन्ति ।

**शानच् (मान)–प्रत्ययान्त–उदाहरणानि – (आत्मनेपदिनः धातवः, १, ४, ६, १० गणीयाः)**

| मूलधातुः | प्रातिपदिकम् | पुंलिङ्गम् | स्त्रीलिङ्गम् | नपुंसकलिङ्गम् |
|---|---|---|---|---|
| अ)मन् (४ आ.प.) | मन्यमान | मन्यमानः | मन्यमाना | मन्यमानम् |
| आ)रम् (१ आ.प.) | रममाण | रममाणः | रममाणा | रममाणम् |
| इ) मृ (६ आ.प.) | म्रियमाण | म्रियमाणः | म्रियमाणा | म्रियमाणम् |
| ई) मन्त्र् (१० आ.प.) | मन्त्रयमाण | मन्त्रयमाणः | मन्त्रयमाणा | मन्त्रयमाणम् |

**शानच् (आन)–प्रत्ययान्त–उदाहरणानि – (आत्मनेपदिनः धातवः, २, ३, ५, ७, ८, ९ गणीयाः)**

| मूलधातुः | प्रातिपदिकम् | पुंलिङ्गम् | स्त्रीलिङ्गम् | नपुंसकलिङ्गम् |
|---|---|---|---|---|
| अ) ब्रू (२ आ.प.) | ब्रुवाण | ब्रुवाणः | ब्रुवाणा | ब्रुवाणम् |
| आ) चि (५ आ.प.) | चिन्वान | चिन्वानः | चिन्वाना | चिन्वानम् |
| इ) * कृ (८ आ.प.) | कुर्वाण | कुर्वाणः | कुर्वाणा | कुर्वाणम् |
| ई) * ज्ञा (९ आ.प.) | जानान | जानानः | जानाना | जानानम् |

एतेषां विशेषणानां रूपाणि पुंलिङ्गे देव–सदृशानि भवन्ति । यथा **मन्यमानः मन्यमानौ मन्यमानाः** ।
स्त्रीलिङ्गे माला–सदृशानि तथैव नपुंसकलिङ्गे वन–सदृशानि भवन्ति ।

**उपयोजनम् –** १. शालां गच्छन् छात्रः पतति । २. नृत्यत् अपत्यं दृष्ट्वा माता आनन्दति ।
३. खेलने रममाणः बालकः शिक्षकं पश्यति । ४. स्तोत्रं ब्रुवाणा महिला पूजां करोति ।

**रूपपरिचयः –** गच्छन् – गम्–गच्छ् (१ प.प.), शतृ–प्रत्ययान्तम्, पुंलिङ्ग–प्रथमा–एकवचनम्
हसन्तम् – हस् (१ प.प.), शतृ–प्रत्ययान्तम्, पुंलिङ्ग–द्वितीया–एकवचनम् ।

## क्त-प्रत्ययान्तानि

**(कर्मणि-भूतकालवाचक-धातुसाधित-विशेषणानि)**

**सूत्रम् - मूलधातुः + त (त/ध/न/ट/ढ/ण)**

उदाहरणानि - कृ (८ उ.प.) - कृत, दा (१ प.प./३ उ.प.) - दत्त, पठ् (१ प.प.) - पठित,
लभ् (१ आ.प.) - लब्ध, मुच् (६ उ.प.) - मुक्त, दृश् (१ प.प.) - दृष्ट

**प्रथमान्तरूपाणि**

| पुंलिङ्गरूपाणि | | | स्त्रीलिङ्गरूपाणि | | | नपुंसकलिङ्गरूपाणि | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| कृतः | कृतौ | कृताः | कृता | कृते | कृताः | कृतम् | कृते | कृतानि |
| दत्तः | दत्तौ | दत्ताः | दत्ता | दत्ते | दत्ताः | दत्तम् | दत्ते | दत्तानि |
| पठितः | पठितौ | पठिताः | पठिता | पठिते | पठिताः | पठितम् | पठिते | पठितानि |
| लब्धः | लब्धौ | लब्धाः | लब्धा | लब्धे | लब्धाः | लब्धम् | लब्धे | लब्धानि |
| मुक्तः | मुक्तौ | मुक्ताः | मुक्ता | मुक्ते | मुक्ताः | मुक्तम् | मुक्ते | मुक्तानि |
| दृष्टः | दृष्टौ | दृष्टाः | दृष्टा | दृष्टे | दृष्टाः | दृष्टम् | दृष्टे | दृष्टानि |

**पठितः ग्रन्थः** **पठिता कविता** **पठितं काव्यम् ।**

**खादितः मोदकः** **खादिता कुण्डलिका** **खादितं फलम् ।**

**एतानि विशेषणानि धातुभ्यः निर्मितानि अतः धातुसाधितानि । एतानि विशेषणानि कर्मपदम् अनुसरन्ति ।**

**उपयोजनम् -** अ) विशेषणरूपेण - अहं वृक्षात् **पतितं फलं** खादामि ।

आ) कर्मवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने - १. रामेण **ग्रन्थः पठितः** ।

२. सीतया **पत्रं लिखितम्** ।

३. छात्रैः **प्रश्नाः पृष्टाः** ।

## क्तवतु-प्रत्ययान्तानि

**(कर्तरि-भूतकालवाचक-धातुसाधित-विशेषणानि)**

**सूत्रम् - मूलधातुः + तवत्**

उदाहरणानि - कृ - कृतवत्, दा - दत्तवत्, पठ् - पठितवत्,
लभ् - लब्धवत्, मुच् - मुक्तवत्, दृश् - दृष्टवत्

**प्रथमान्तरूपाणि**

| पुंलिङ्गरूपाणि | | | स्त्रीलिङ्गरूपाणि | | | नपुंसकलिङ्गरूपाणि | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| कृतवान् | कृतवन्तौ | कृतवन्तः | कृतवती | कृतवत्यौ | कृतवत्यः | कृतवत् | कृतवती | कृतवन्ति |
| दत्तवान् | दत्तवन्तौ | दत्तवन्तः | दत्तवती | दत्तवत्यौ | दत्तवत्यः | दत्तवत् | दत्तवती | दत्तवन्ति |
| पठितवान् | पठितवन्तौ | पठितवन्तः | पठितवती | पठितवत्यौ | पठितवत्यः | पठितवत् | पठितवती | पठितवन्ति |
| लब्धवान् | लब्धवन्तौ | लब्धवन्तः | लब्धवती | लब्धवत्यौ | लब्धवत्यः | लब्धवत् | लब्धवती | लब्धवन्ति |
| मुक्तवान् | मुक्तवन्तौ | मुक्तवन्तः | मुक्तवती | मुक्तवत्यौ | मुक्तवत्यः | मुक्तवत् | मुक्तवती | मुक्तवन्ति |
| दृष्टवान् | दृष्टवन्तौ | दृष्टवन्तः | दृष्टवती | दृष्टवत्यौ | दृष्टवत्यः | दृष्टवत् | दृष्टवती | दृष्टवन्ति |

**पठितवान् बालकः** **पठितवती बालिका** **पठितवत् अपत्यम् ।**

**खादितवान् बालकः** **खादितवती बालिका** **खादितवत् अपत्यम् ।**

**एतानि विशेषणानि धातुत: निर्मितानि अत: धातुसाधितानि । एतानि विशेषणानि कर्तृपदम् अनुसरन्ति ।**

**उपयोजनम् –**

अ) विशेषणरूपेण – अभ्यासं **कृतवान् छात्र:** गुणान् प्राप्नोति ।

आ) कर्तृवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने – **बालक:** ग्रन्थं **पठितवान्** । **सीता** पत्रं **लिखितवती** ।

छात्रा: प्रश्नान् **पृष्टवन्त:** ।

| कर्तृवाच्यम् | कर्मवाच्यम् |
|---|---|
| **कवि:** काव्यं **रचितवान्** । | कविना **काव्यं रचितम्** । |
| **गुरु:** ज्ञानं **दत्तवान्** । | गुरुणा **ज्ञानं दत्तम्** । |
| **छात्रा:** पाठान् **पठितवन्त:** । | छात्रै: **पाठा: पठिता:** । |
| **मालाकार:** पुष्पाणि **चितवान्** । | मालाकारेण **पुष्पाणि चितानि** । |
| **अहम्** आपणिकं **पृष्टवान्/पृष्टवती** । | मया **आपणिक: पृष्ट:** । |
| **देवी** भक्तं **प्रेरितवती** । | देव्या **भक्त: प्रेरित:** । |

**अवधेयम् –**

**वाच्यपरिवर्तनसमये लट्लकार–वाक्यानि तथा च केवलं भूतकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि एव अपेक्षितानि ।**

## क्रीडत–नन्दत

**धातुरूपाणि वा धातुसाधितानि निरीक्षध्वम् ।**

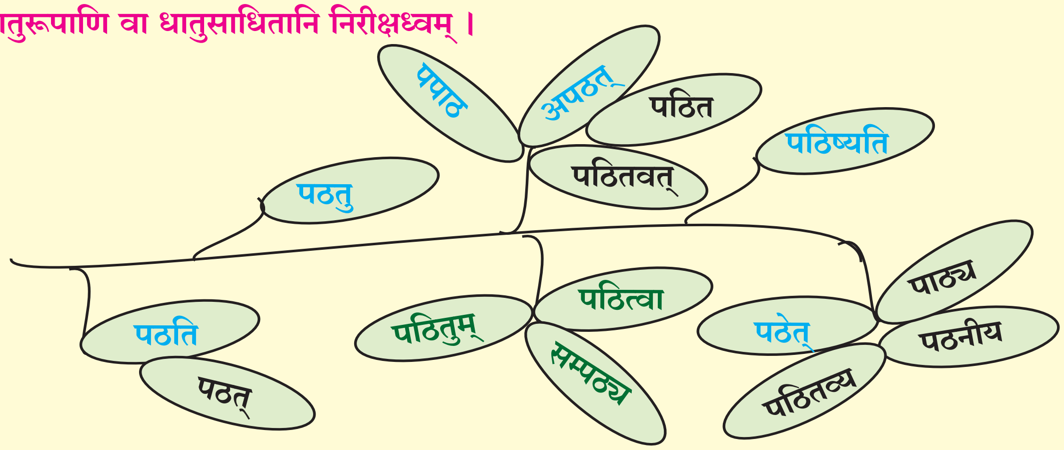


**भाष् धातो: योग्यरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत ।**

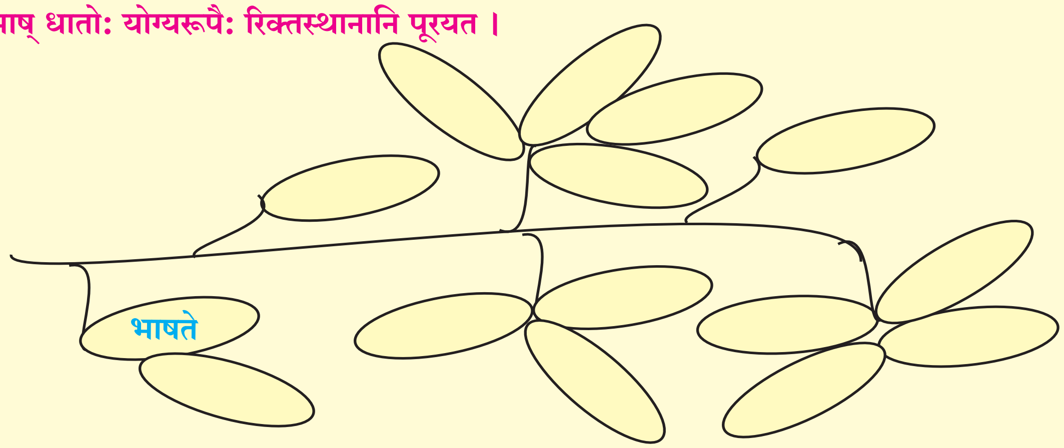

## धातु–साधित–विशेषणानि (पुं., प्रथमा, ए.व.)

| धातुः | क्त | क्तवतु | कृत्याः | | | शतृ/शानच् |
|---|---|---|---|---|---|---|
| गम्–गच्छ् (१ प.प.) | गतः | गतवान् | गम्यः | गन्तव्यः | गमनीयः | गच्छन् |
| रम् (१ आ.प.) | रतः | रतवान् | रम्यः | रन्तव्यः | रमणीयः | रममाणः |
| मन् (४ आ.प.) | मतः | मतवान् | मान्यः | मन्तव्यः | मननीयः | मन्यमानः |
| दा–यच्छ् (१ प.प.) | दत्तः | दत्तवान् | देयः | दातव्यः | दानीयः | यच्छन् |
| पा–पिब् (१ प.प.) | पीतः | पीतवान् | पेयः | पातव्यः | पानीयः | पिबन् |
| ज्ञा (९ उ.प.) | ज्ञातः | ज्ञातवान् | ज्ञेयः | ज्ञातव्यः | ज्ञानीयः | जानन्/जानानः |
| नी–नय् (१ उ.प.) | नीतः | नीतवान् | नेयः | नेतव्यः | नयनीयः | नयन्/नयमानः |
| कृ (८ उ.प.) | कृतः | कृतवान् | कार्यः/ कृत्यः | कर्तव्यः | करणीयः | कुर्वन्/कुर्वाणः |
| सृ (१ प.प.) | सृतः | सृतवान् | सार्यः | सर्तव्यः | सरणीयः | सरन् |
| पठ् (१ प.प.) | पठितः | पठितवान् | पाठ्यः | पठितव्यः | पठनीयः | पठन् |
| पत् (१ प.प.) | पतितः | पतितवान् | पात्यः | पतितव्यः | पतनीयः | पतन् |
| खाद् (१ प.प.) | खादितः | खादितवान् | खाद्यः | खादितव्यः | खादनीयः | खादन् |
| वद् (१ प.प.) | उदितः | उदितवान् | वाद्यः | वदितव्यः | वदनीयः | वदन् |
| नृत् (४ प.प.) | नर्तितः | नर्तितवान् | नृत्यः | नर्तितव्यः | नर्तनीयः | नृत्यन् |
| लिख् (६ प.प.) | लिखितः | लिखितवान् | लेख्यः | लेखितव्यः | लेखनीयः | लिखन् |
| सेव् (१ आ.प.) | सेवितः | सेवितवान् | सेव्यः | सेवितव्यः | सेवनीयः | सेवमानः |
| वन्द् (१ आ.प.) | वन्दितः | वन्दितवान् | वन्द्यः | वन्दितव्यः | वन्दनीयः | वन्दमानः |
| प्र+अर्थ् (१०आ.प.) | प्रार्थितः | प्रार्थितवान् | प्रार्थ्यः | प्रार्थयितव्यः | प्रार्थनीयः | प्रार्थयमानः |
| पूज् (१० उ.प.) | पूजितः | पूजितवान् | पूज्यः | पूजयितव्यः | पूजनीयः | पूजयन्/पूजयमानः |
| कथ् (१० उ.प.) | कथितः | कथितवान् | कथ्यः | कथयितव्यः | कथनीयः | कथयन्/कथयमानः |
| दृश्–पश्य् (१ प.प.) | दृष्टः | दृष्टवान् | दृश्यः | द्रष्टव्यः | दर्शनीयः | पश्यन् |
| प्रच्छ्–पृच्छ् (६ प.प.) | पृष्टः | पृष्टवान् | प्रच्छ्यः | प्रष्टव्यः | प्रच्छनीयः | पृच्छन् |
| प्र+विश् (६ प.प.) | प्रविष्टः | प्रविष्टवान् | प्रवेश्यः | प्रवेष्टव्यः | प्रवेशनीयः | प्रविशन् |
| आ+दिश् (६ उ.प.) | आदिष्टः | आदिष्टवान् | आदेश्यः | आदेष्टव्यः | आदेशनीयः | आदिशन्/ आदिशमानः |
| मुच्–मुञ्च् (६ उ.प.) | मुक्तः | मुक्तवान् | मोच्यः | मोक्तव्यः | मोचनीयः | मुञ्चन्/मुञ्चमानः |
| वच् (२ प.प.) | उक्तः | उक्तवान् | वाच्यः | वक्तव्यः | वचनीयः | वचन् |
| आ+रभ् (१ आ.प.) | आरब्धः | आरब्धवान् | आरभ्यः | आरब्धव्यः | आरभणीयः | आरभमाणः |
| लभ् (१ आ.प.) | लब्धः | लब्धवान् | लभ्यः | लब्धव्यः | लभनीयः | लभमानः |
| वह् (१ उ.प.) | ऊढः | ऊढवान् | वाह्यः | वोढव्यः | वहनीयः | वहन्/वहमानः |
| आ+रुह्–रोह्(१ प.प.) | आरूढः | आरूढवान् | आरोह्यः | आरोढव्यः | आरोहणीयः | आरोहन् |

# त्रयोदशः पाठः  चित्रकाव्यम् ।  (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितं नाम सम्यक् रूपेण भाषितम् । संस्कृतसुभाषितानि आदर्शजीवनस्य गुह्यम् आख्यान्ति । वैशिष्ट्यपूर्णानि सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यस्थानानि खलु । बुद्धिविकासकानि सुभाषितानि नाम चित्रकाव्यानि । तानि रञ्जकानि अपि सन्ति । अस्मिन् चित्रकाव्ये अन्तरालापः, अन्योक्तिः, हास्योक्तिः, कर्तृगुप्ता प्रहेलिका, समस्यापूर्तिः, वाकोवाक्यम् इत्यादयः सुभाषितानां प्रकाराः सन्ति ।

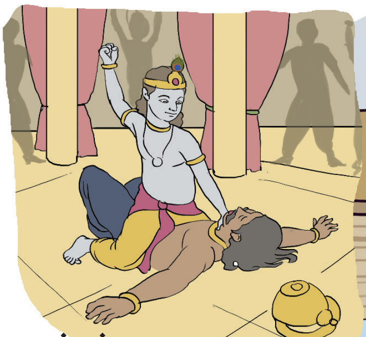

वृत्तम्–आर्या

कं संजघान कृष्णः
का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणरताः
कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ।।१।।

–(अन्तरालापः)

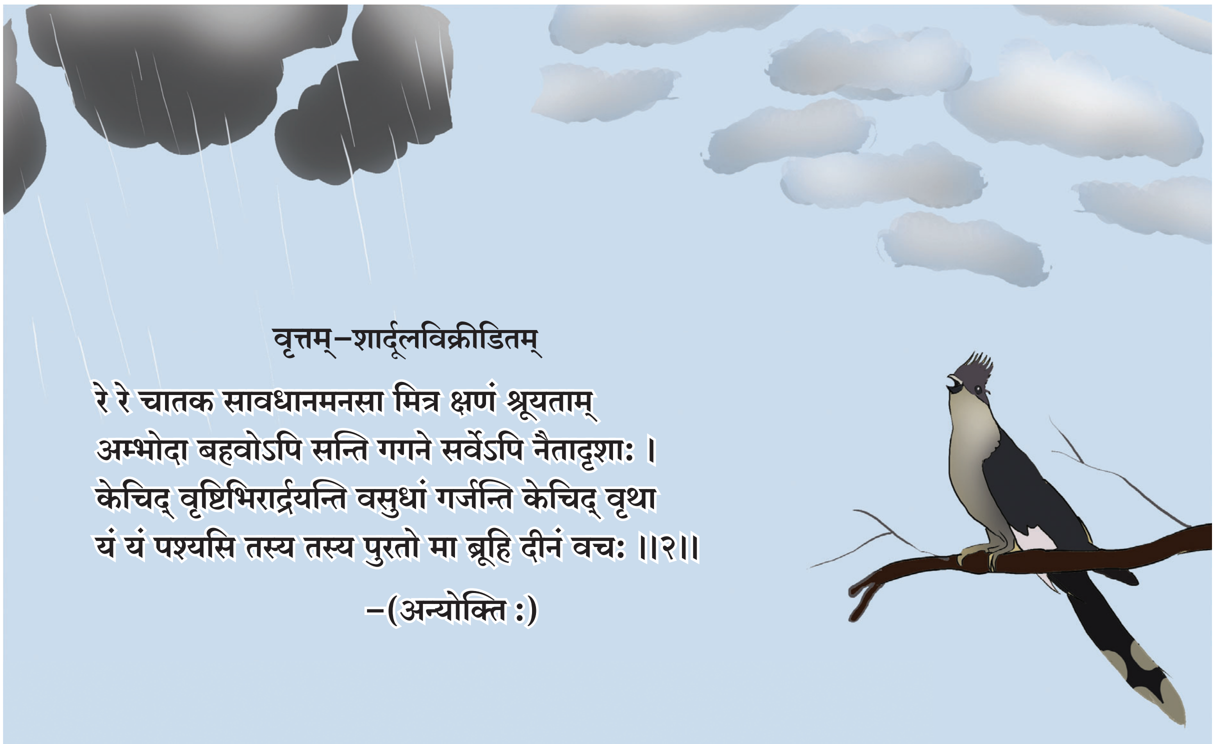

वृत्तम्–शार्दूलविक्रीडितम्

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवोऽपि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ।।२।।

–(अन्योक्ति :)

वृत्तम्-अनुष्टुप्

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणान् त्वं तु प्राणान् धनानि च ।।३।।

-(हास्योक्तिः)

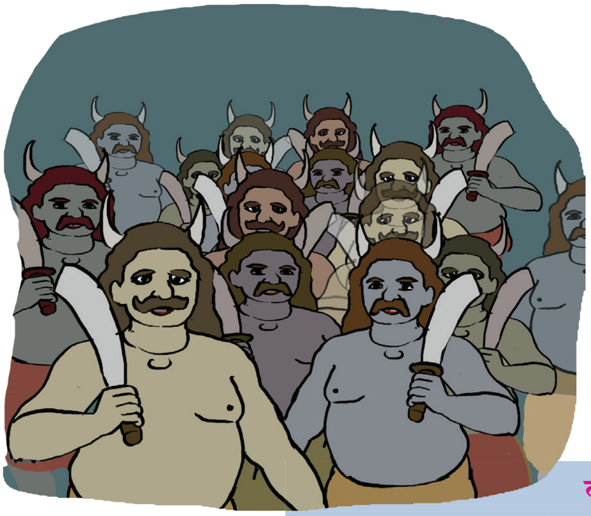

वृत्तम्-अनुष्टुप्

राक्षसेभ्यः सुतां हृत्वा जनकस्य पुरीं ययौ ।
अत्र कर्तृपदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ।।४।।     -(कर्तृगुप्ता प्रहेलिका)

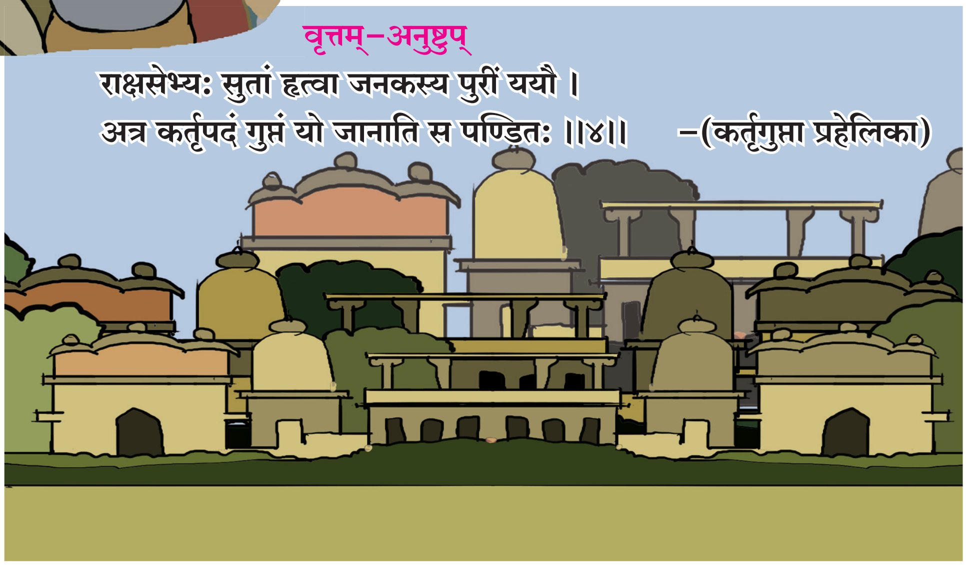

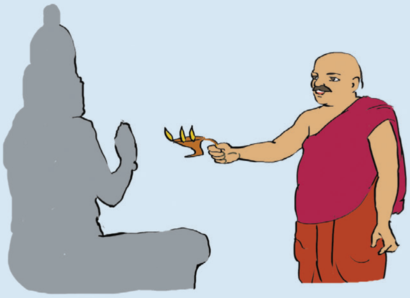

वृत्तम्–उपजातिः

अयं न भक्तो न च पूजको वा
घण्टां स्वयं नादयते तथापि ।
धनं जनेभ्यः किल याचतेऽयं
न याचको वा न च निर्धनो वा ॥५॥

–(प्रहेलिका)

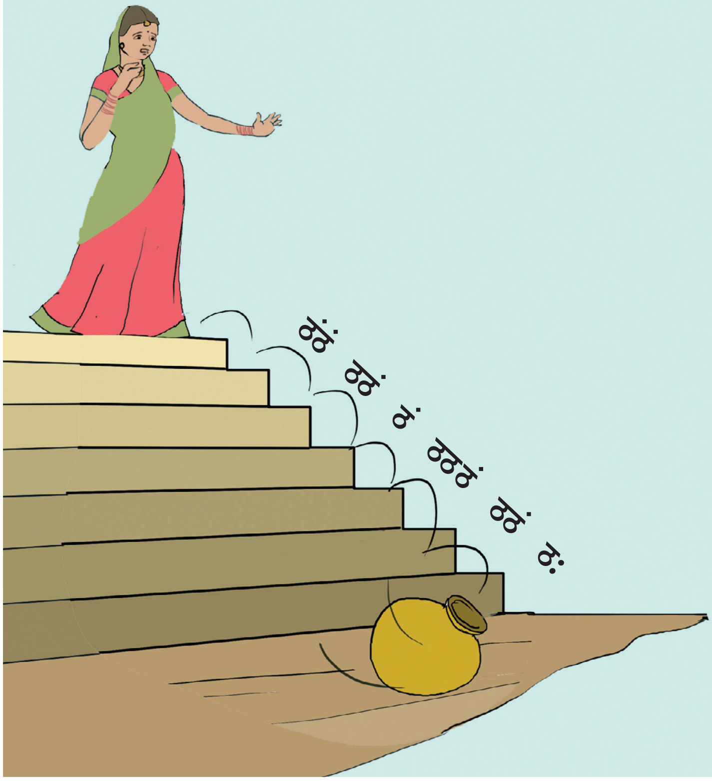


वृत्तम्–इन्द्रवज्रा

रामाभिषेके जलमाहरन्त्या
हस्तात् सृतो हेमघटो युवत्याः ।
सोपानमार्गेण करोति शब्दं
ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥६॥
–(समस्यापूर्तिः)

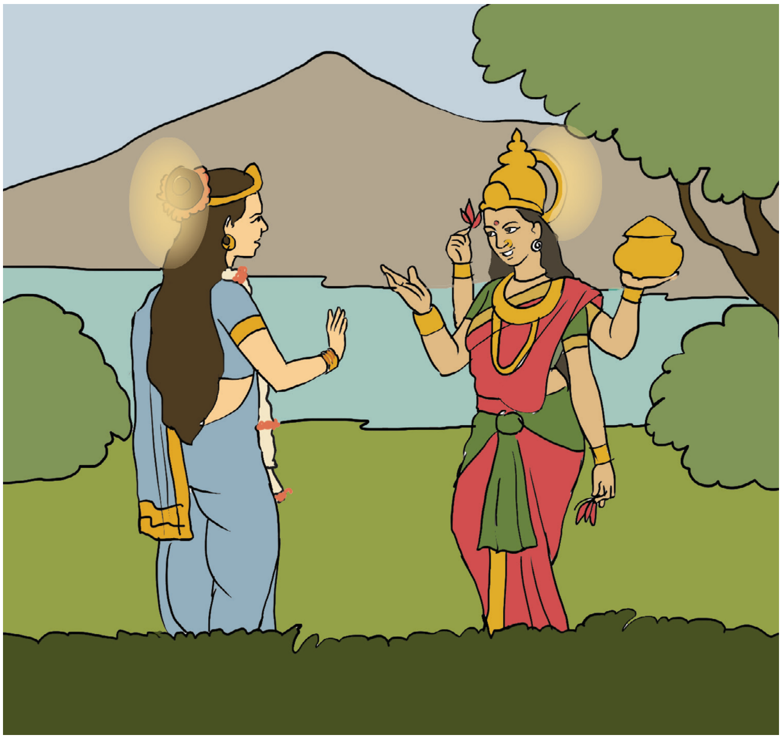

वृत्तम्–शार्दूलविक्रीडितम्

**भिक्षुः क्वास्ति बलेर्मखे**
**पशुपतिः किं नास्त्यसौ गोकुले**
**मुग्धे पन्नगभूषणः**
**सखि सदा शेते च तस्योपरि ।**
**आर्ये मुञ्च विषादमाशु**
**कमले नाहं प्रकृत्या चला**
**चेत्थं वै गिरिजासमुद्रसुतयोः**
**सम्भाषणं पातु वः ॥७॥**
**–(वाकोवाक्यम्)**

## सन्धिविग्रहाः

| | | | |
|---|---|---|---|
| १) बहवोऽपि | = बहवः + अपि | ९) जलमाहरन्त्या | = जलम् + आहरन्त्या । |
| २) सर्वेऽपि | = सर्वे + अपि । | १०) क्वास्ति | = क्व + अस्ति । |
| ३) नैतादृशाः | = न + एतादृशाः । | ११) नास्त्यसौ | = न + अस्ति + असौ । |
| ४) वृष्टिभिरार्द्रयन्ति | = वृष्टिभिः + आर्द्रयन्ति । | १२) तस्योपरि | = तस्य + उपरि । |
| ५) नमस्तुभ्यम् | = नमः + तुभ्यम् । | १३) विषादमाशु | = विषादम् + आशु । |
| ६) यमस्तु | = यमः + तु । | १४) नाहम् | = न + अहम् । |
| ७) तथापि | = तथा + अपि । | १५) चेत्थम् | = च + इत्थम् । |
| ८) याचतेऽयम् | = याचते + अयम् । | | |

## स्पष्टीकरणम्

**श्लोकः १ –** अन्तरालापस्य उदाहरणम् एतत् । अत्र प्रश्नचतुष्टयं वर्तते । प्रश्ने एव तस्य उत्तरं वर्तते । एषा शब्दालङ्कारस्य चमत्कृतिः । कस्यचिद् अक्षरस्य संयोजनेन विघटनेन वा प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते । यथा – १) **कं सं**जघान कृष्णः ? कृष्णः कं मारितवान् ? उत्तरम् – **कंसं** जघान कृष्णः। २) **का शी**तलवाहिनी गङ्गा ? उत्तरम् – **काशी**तलवाहिनी गङ्गा। ३) **के दार**पोषणरताः ? **दाराः** नाम पत्नी । दाराणां (कुटुम्बस्य) पोषणे **के** रताः ? उत्तरम् – **केदार**–पोषणरताः । केदाराः नाम क्षेत्राणि । ४) **कं बल**वन्तं न बाधते शीतम् ? उत्तरम् – **कम्बल**वन्तं शीतं न बाधते। यः कम्बलं धारयति, तं शीतं न बाधते इति ।

**श्लोकः २ –** अन्योक्तिकाव्यप्रकारस्य उदाहरणमेतत् । चातकः पक्षी नवजलबिन्दून् एव पिबति । अतः मेघः एव तस्य आश्रयः। सर्वे मेघाः जलदायकाः न । केचन वसुधां वृष्टिभिः आर्द्रयन्ति, केचन वृथा एव गर्जन्ति । अतः कविः चातकं वदति, ''त्वं यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि ।'' चातकमाध्यमेन वस्तुतः कविः दीनजनान् उद्दिश्य वदति, ''ये ये धनिकाः तेषां पुरतः दीनतया याचनां मा कुरुत, यतः सर्वे दानशूराः न सन्ति ।

**श्लोकः ३ –** हे यमराजसहोदर वैद्यराज, तुभ्यं नमः । यमः तु प्राणान् हरति किन्तु त्वं तु प्राणान् धनानि च सर्वं हरसि। एतेन श्लोकेन कविः धनलुब्धान् अपरिपक्ववैद्यान् निन्दति हासञ्च जनयति ।

**श्लोकः ४ –** चित्रकाव्यस्य अपरः प्रकारोऽयम् । अस्य सरलार्थः वर्तते – कश्चन जनः राक्षसेभ्यः सुतां हत्वा जनकस्य पुरीं गतः। अपरः अर्थः – कश्चन जनः राक्षसेभ्यः जनकस्य सुतां हत्वा पुरीं गतः । अत्र कर्तृपदं गुप्तं तद् अन्वेष्टव्यम् । रामायणे ईदृशः कोऽपि उल्लेखः नास्ति । न कोऽपि राक्षसेभ्यः सुतां हत्वा जनकपुरीं (पितृपुरीं) गतः । न वा जनकसुतां राक्षसेभ्यः हत्वा स्वपुरीं गतः । अतः उत्तरस्य अवगमनं न भवति । उत्तरस्य अवबोधाय 'राक्षसेभ्यः' इति पञ्चमीविभक्तेः बहुवचनम् इति न ग्रहीतव्यम् । प्रत्युत 'राक्षसानाम् इभ्यः' राक्षसेभ्यः इति षष्ठी तत्पुरुषसमासः ग्रहणीयः। तेन उत्तरं प्राप्यते – राक्षसानाम् इभ्यः (राजा) रावणः। तेन अर्थसङ्गतिः अपि भवति । यथा – रावणः (राक्षसेभ्यः) जनकस्य सुतां हत्वा पुरीं गतः ।

**श्लोकः ५ –** एषः श्लोकः काव्यप्रवाहः इति काव्यसङ्ग्रहात् उद्धृतः, **कविः – श्री. सदाशिव त्र्यम्बक रहातेकर** । एतद् अपह्नुति-अलङ्कारस्य उदाहरणम् । अयं जनः यद्यपि न भक्तः न पूजकः तथापि स्वयं घण्टां नादयते। सः न याचकः न वा निर्धनः तथापि जनेभ्यः (जनान्) धनं याचते । तर्हि वदत, सः कः ? अस्य उत्तरं वर्तते । 'कःहवानयाकलो।' (विपरीतक्रमेण पठत ।)

**श्लोकः ६ –** समस्यापूर्तेः उदाहरणम् एतत् । 'ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ।' इति वर्तते समस्या । रामस्य राज्याभिषेकसमये काचित् युवती सुवर्णघटेन जलानयने मग्ना आसीत् । सोपानमार्गेण गमनसमये तस्याः हस्तात् सुवर्णघटः पतितः, तदा यः ध्वनिः अभवत् स एव शब्दोऽयम् ।

**श्लोकः ७ –** लक्ष्मीपार्वत्योः संवादोऽयम् । अत्र लक्ष्मीः पार्वतीं शिवस्य उपस्थितिविषये प्रश्नान् पृच्छति । तत्कृते सा ईदृशानि विशेषणानि योजयति येन शिवस्य अधनत्वं सूचितं भवति । लक्ष्म्याः एतं भावं ज्ञात्वा चतुरा पार्वती अपि सर्वाणि विशेषणानि सुबुद्ध्या नारायणं प्रति परिवर्तयति । तयोः संवादः

लक्ष्मीः = भिक्षुः (शिवः) कुत्र अस्ति ?
पार्वती = बलेः मखे (वामनरूपेण गतः खलु ।)
लक्ष्मीः = पशुपतिः (कुत्र अस्ति ?)
पार्वती = किम् असौ गोकुले नास्ति ?
लक्ष्मीः = मुग्धे, पन्नगभूषणः (कुत्र अस्ति ?)
पार्वती = सखि, सदा तस्य (शेषस्य) उपरि च शेते ।
लक्ष्मीः = आर्ये, विषादं (दुःखं/विषम् अत्ति सः विषादः शिवः, तं) मुञ्च ।
पार्वती = कमले, अहं (त्वत्सदृशी) प्रकृत्या न चला ।
तयोः ईदृशः संवादः वः (युष्मान्) पातु (रक्षतु) ।

## भाषाभ्यासः

### श्लोकः १

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) कृष्णः कं जघान ? आ) दारपोषणे के रताः ?
इ) कं शीतं न बाधते ?

**२. समानार्थकं शब्दं लिखत ।**

कृष्णः, गङ्गा, रतः, बलवान् ।

**३. 'गङ्गा' इति पदस्य विशेषणम् अन्विष्यत लिखत च ।**

**४. 'कं संजघान' इति श्लोकं माध्यमभाषया स्पष्टीकुरुत ।**

### श्लोकः २.

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) गगने के सन्ति ?
आ) कविः कं 'मित्र' इति सम्बोधयति ?
इ) जलदाः काम् आर्द्रयन्ति ?

**२. मेलनं कुरुत ।**

| विशेषणम् | विशेष्यम् |
|---|---|
| बहवः | वचः |
| दीनम् | चातकः |
| | अम्भोदाः |

**३. सूचनानुसारं कृतीः कुरुत ।**

अ) अम्भोदाः वसुधाम् आर्द्रयन्ति ।
(कर्तृपदम् एकवचने परिवर्तयत ।)
आ) त्वं दीनं वचः मा ब्रूहि ।
('त्वं' स्थाने भवान् योजयत ।)

**४. 'रे रे चातक' इति श्लोकं माध्यमभाषया स्पष्टीकुरुत ।**

**श्लोकः ३.**

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) कविः कं नमति? आ) कौ प्राणान् हरतः?

इ) वैद्यः किं किं हरति?

**२. श्लोकात् सम्बोधनान्तपदद्वयम् अन्विष्य लिखत ।**

**३. समानार्थकशब्दं लिखत ।**

यमः, वैद्यः, सहोदरः, धनम्

**४. सूचनानुसारं कृतीः कुरुत ।**

अ) ______ नमः । ('वैद्यराज' शब्दस्य योग्यं रूपं लिखत)

आ) वैद्यः प्राणान् हरति । (वाक्यं लङ्-लकारे परिवर्तयत ।)

**५. 'वैद्यराज नमस्तुभ्यम्' अस्य श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।**

**६. जालरेखाचित्रं पूरयत ।**

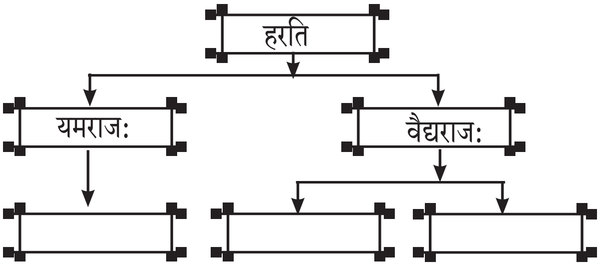


**श्लोकः ४.**

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) जनकस्य सुतां हत्वा कः ययौ?

आ) अत्र कर्तृपदं किम् ?

**२. समानार्थकं पदं लिखत ।**

सुता, पुरी, ययौ, पण्डितः ।

**३. सूचनानुसारं कृतीः कुरुत ।**

अ) राक्षसेभ्यः जनकस्य सुतां हत्वा पुरीं ययौ ।
(लङ्लकारे परिवर्तयत ।)

आ) यो जानाति स पण्डितः ।
(बहुवचने परिवर्तयत ।)

**४. प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च पदं चित्वा लिखत ।**

**श्लोकः ५.**

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) कः धनं याचते?

आ) 'अयं न भक्तो' इति प्रहेलिकायाः उत्तरं किम्?

**२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।**

अ) याचतेऽयम् = याचते + ______ ।

आ) याचको वा = ______ + वा ।

**३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।**

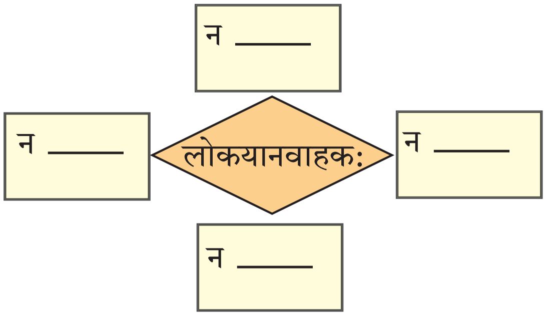


**श्लोकः ६.**

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) कः शब्दं करोति?

आ) कस्याः हस्तात् सुवर्णघटः पतितः?

**२. समानार्थकशब्दं लिखत ।**

हेम, जलम्, शब्दः ।

**३. 'रामाभिषेके' अस्य श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।**

**श्लोकः ७.**

**१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।**

अ) श्लोके कयोः सम्भाषणं वर्तते?

आ) श्लोके निर्दिष्टानि सम्बोधनपदानि लिखत ।

इ) विष्णुः भिक्षुरूपेण कुत्र गच्छति?

ई) विष्णुः कुत्र शेते ?

**२. समानार्थकं पदं लिखत ।**

भिक्षुः, मखः, पशुपतिः, कमला, गिरिजा

**३. श्लोके कानि क्रियापदानि ?**

**उपक्रमः**

१) 'समस्यापूर्ति'-श्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

यथा- अ) मृगात् सिंहः पलायते ।

आ) शतचन्द्रं नभस्तलम् ।

२) अन्योक्तिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

३) कामपि अन्याम् एकां प्रहेलिकां लिखत ।

74X2BQ